

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Мішень чи випадкова жертва «Великого терору»? (Валентин Шумов (Хавін))

У статті на основі маловідомих архівних документів робиться спроба відтворити біографію та діяльність в органах ВЧК-ДПУ-НКВС Валентина Сергійовича Шумова.

Ключові слова: Валентин Сергійович Шумов радянські спецслужби, «Великий терор», Чернігівська область.

Oleh Bazhan, Vadim Zolotarov

Target or Accidental Victim of «Great Terror»? (Valentin Shumov (Khavin))

The mass repressions that took place in the second half of the 1930-ies for strengthening the political regime affected all, without any exception, the social strata and ethnic groups that lived in the country of the Soviets. «Former kulaks», «members of anti-Soviet parties», «participants of insurgent organizations, fascist terrorist and espionage-sabotage counter-revolutionary formations», persons conducting «anti-Soviet activities» were doomed to be arrested. Numerous leading figures of the party, Soviet, economic bodies, representatives of the command-political staff of the Red Army and even the executors of the «great terror» – members of the NKVD bodies were caught under the power of the Stalinist punitive machine. They received the standard set of accusations of those days of «Yezovshchina»: betrayal to the Motherland, sabotage, espionage. However, among 1231 repressed employees of the NKVD of the Ukrainian SSR in 1937–1938, a significant proportion belongs to the so-called «violators of socialist legality», who were prosecuted for unlawful arrests, torture of prisoners, falsification of cases, etc. (Article 206 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR). In the course of studying the life of the NKVD employees, who were convicted solely of «violating socialist legality», the authors of this article came across a criminal case of the former chief of the NKVD Cherkasy district department Yefim Naumovich Khavin, more famous in the Cheka circles as Valentyn Serhiyovych Shumov. A single case when an employee of the state security agency was «exposed in operational inactivity», was accused of «collapse of operational work», but was convicted of violating socialist legality.

On unknown and little-known documents there was made an attempt in the article to find out whether V. Shumov (Khavin) was a conscious «saboteur» of mass repressions of 1937–1938, or was he the victim of his own official negligence.

Key words: Valentyn Serhiyovych Shumov, Soviet security services, «Great Terror», Chernihiv region.

Oleh Bazhan, Vadim Zolotarov

Мишень или случайная жертва «Большого террора»? (Валентин Шумов (Хавин))

В статье на основании малоизвестных документов предпринята воссоздать биографии деятельность в органах ВЧК-ГПУ-НКВД Валентина Сергеевича Шумова.

Ключевые слова: Валентин Сергеевич Шумов, советские спецслужбы, «Большой террор», Черниговская область.

Масові репресії, які здійснювалися в другій половині 1930-х років за для зміцнення політичного режиму, торкнулися всіх без виключення соціальних верств та етнічних груп, які проживали в країні Рад. Арешту підлягали «колишні куркулі», «члени антирадянських партій», «учасники повстанських організацій, фашистських терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань», особи, що ведуть «антирадянську діяльність». Під каток сталінської каральної машини потрапили численні керівні кадри партійних, радянських, господарських органів, представники командно-політичного складу Червоної Армії та навіть виконавці «Великого терору» – співробітники органів НКВС. Останні отримували звичайний за часів «ежовщини» набір звинувачень: зрада Батьківщині, шкідництво, шпигунство. Проте серед 1231 репресованих співробітників НКВС УРСР в 1937–1938 роках¹ значна частка належить так званим «порушникам соціалістичної законності», які притягувалися до кримінальної відповідальності за незаконні арешти, катування в'язнів, фальсифікацію справ тощо (ст. 206 КК УРСР). У ході вивчення життєвого шляху співробітників НКВС, засуджених виключно за «порушення соціалістичної законності» автори даної статті натрапили на кримінальну справу колишнього начальника Черкаського райвідділу НКВС Юхима Наумовича Хавіна, більш відомого у чекістських колах як Валентин Сергійович Шумов. Поодинокий випадок коли співробітника органів держбезпеки було «викрито в оперативній бездіяльності», звинувачено у «розвалі оперативної роботи», проте засуджено за порушення соціалістичної законності.

У статті на основі невідомих та маловідомих документів робиться спроба з'ясувати чи був В. Шумов (Хавін) свідомим «саботажником» масових репресій 1937–1938 років чи став жертвою власного службового недбальства.

Народився Юхим Хавін у липні 1895 року у передмісті Гомеля – містечку Нова Беліца у багатодітній єврейській родині. Батько – Хавін Наум Ізраїлевич служив постачальником у конторі Київського округу шляхів сполучень, десят-

ником на гідротехнічних роботах, а мати – Хавіна Ганна Євсівна перебрала на себе функції домогосподарки та виховувала 5-х дітей – Юхима, Соломона, Маню, Ольгу, Дору. Відразу після народження Юхима сім'я переїздить до селища Лоева – волосного центру Річицького повіту Мінської губернії. Освіту

В. Шумов (Хавін)

юнак здобував самотужки: «Учиться я начал с 5 лет в еврейском хедере и через год меня обучали русскому языку /по чайной ложке/. Учебных заведений я не посещал в следствии недостаточности средств у родителей и существовавших для лиц еврейского населения ограничений, благодаря которым не однократно попутки кончались неудачей. Таким образом и проходил на дому предметы гимназического курса руководствуясь указанными сверстников, посещавших учебное заведение, читал книги из общей библиотеки, правда без всякой системы. Когда же я начал заниматься самостоятельным трудом, совершенно прекратил самообразование, ограничиваясь лишь чтением книг в свободное время»². Тож не дивно, що в численних службових опитувальниках у графі «освіта» Юхим Хавін відповідав лаконічно – «ніякого», «самоук» або зазначав: «в учбових закладах не навчався». Варто зауважити, що основною своєю професією Ю. Хавін вважав «діловодство», яке стало його основним засобом існування з 1911 року коли у шістнадцятирічному віці переїздить до Катеринослава і влаштується помічником бухгалтера в одному із місцевих технічних підприємств.

Удосконаленню професійних знань та навичок бухгалтера у губернському місті Юхиму завадив арешт у 1914 році. Його було затримано поліцією «за підозрою у партійній приналежності», проте за відсутності доказів звільнено. Мабуть Юхиму вдалося переконати жандармів, що у нього на той час не було «чітко вираженого погляду на партію», втім якою саме не вказує³

¹ Богунов С. Чистки чекістських кадрів в Україні в період «ежовщини» // Україна в добу «Великого терору»/ авт.-упоряд. Ю.Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – С 39.

² ГДА СБУ (м. Чернігів), особова спр. №1811, т. 1, арк. 38.

³ Там само.

(пізніше, у березні 1938 року, Ю. Хавін під час допиту наважиться більш детально розповісти слідчому НКВС про обставини арешту на Катеринославщині: «В 1914 году я будучи в м-ке Гуляйполе служил на лесном складе. В то время я, в числе других лиц, фамилий которых не помню, был арестован местной полицией по подозрению в требовании денег от местного купца от имени анархистов, о чем я узнал позже, сохранился под стражей около 12 месяцев, после чего был освобожден со всей группой». В то время я о анархистах и понятия не имел»⁴).

Розмов про свої політичні уподобання у молодому віці Ю.Н. Хавін волів уникати. Суперечлива інформація про причетність до анархічного осередку у Катеринославі у службових документах Хавіна неодноразово ставала предметом спецперевірки радянських органів держбезпеки. Так, у жовтні 1937 року старший інспектор відділу кадрів Управління НКВС по Чернігівській області Василь Юхимович Желай звернув увагу на розходження у поданні відомостей Ю. Хавіним про участь в анархістському русі: «В автобиографии (дата отсутствует) т. Шумов указывает, что в 1917 году, будучи в г. Днепропетровске, около двух недель состоял в Федерации анархистов-коммунистов. В заполненном им же послужном списке 25/ХІІ 1930 года указывает, что в указанной партии был непродолжительное время. В спецанкете от 27/ІV-35 года указывает, что в 1917 году, находясь в старой армии в г. Днепропетровске, посещал непродолжительное время клуб анархистов, не состоя фактически в организации»⁵.

Після інциденту з царською поліцією Юхим повернувся до міста Лоева, де влаштувався прикажчиком на лісопромисловому підприємстві. У серпні 1915 р. був призваний до армії та служив до свого поранення у червні 1916 р. рядовим у 34-му піхотному Севському полку. Після одужання у вересні 1916 р. був знову призваний на службу рядовим до 96-го запасного піхотного полку, але вже наступного місяця дезертував і перебував у підпіллі до Лютневої революції. Лише у квітні 1917 р. Шумов з'явився до Гомельського етапного пункту і був відправлений до Катеринослава та зарахований рядовим до

371-го запасного піхотного полку, а згодом вирушив на фронт до Галичини у 13-й піхотний Білозірський полк. У серпні захворів і був відправлений на лікування спочатку до Києва, потім до Куряжу, Курська, Воронежа.

Після більшовицького перевороту у Петрограді в жовтні 1917 року виїхав з Воронежа до Лоева у місячну відпустку, де і перебував до моменту чергової мобілізації. В рідному місті він відразу поринув у вир революційної боротьби. У лютому 1918 р. вступив до РСДРП(б), був одним з організаторів волосного більшовицького комітету та членом продовольчої управи. У березні 1918 р. Лоїв захопили німецькі війська, а згодом містечко увійшло до складу Української держави. За спробу проведення профспілкових зборів Ю. Шумов був заарештований співробітниками Департаменту Міністерства внутрішніх справ Української Держави, днів за десять був звільнений та втік спочатку до Гомеля та Коротиців, де працював на приватних лісових підприємствах, потім до Новозибкова та Клишів, марно намагаючись пробратися до більшовицької Росії⁶.

Під час розгортання антигетьманського повстання у грудні 1918 р. Ю. Шумов повертається до Лоева, де керує комуністичним осередком (грудень 1918 р. – березень 1919 р.), опікується позашкільною освітою при повітовому відділі народної освіти (липень – жовтень 1919 р.) у місті Річиця. По партмобілізації направлений до Червоної Армії – воєнкомом батальйону 417 стрілецького полку (жовтень 1919 р. – лютий 1920 р.), який вів активні бої зі Збройними Силами Півдня Росії північніше Києва, а згодом з польськими військами. З лютого 1920 р. – курсант командної школи 12-ї армії РСЧА у місті Ніжині проте вже в травні 1920 року полишив навчання у зв'язку з хворобою на тиф.

Кар'єру у радянських органах державної безпеки Юхим Наумович Хавін розпочав 5 липня 1920 року у якості діловода (діловоди в особливих відділах і надзвичайних комісіях мали вести всю поточну переписку, розподіляти роботу по підрозділам, видавати різноманітні довідки та відповідати за своєчасне виконання документів⁷) при військовому контрольно-пропускному пункті

⁴ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова спр. №1811, т. 1, арк. 32 зв

⁵ Там само, арк. 54.

⁶ ГДА СБУ, Чернігів, спр. 1811, т. 1, арк. 6 зв, 37.

⁷ ВЧК.1917–1922. Энциклопедия / Авт.-сост. А.М. Плеханов, А.А. Плеханов. – М.: Вече, 2013. – С.139.

Дніпровського відділку Особливого відділу Південно-Західного фронту РСЧА під псевдонімом – Валентин Сергійович Шумов (у партійних документах члена ВКП(б) з лютого 1918 р. до 1936 р. він проходив як Валентин Сергійович Шумов (Хавін), а партійний квиток нового зразка у 1935 р. він отримав на справжнє ім'я Юхима Наумовича Хавіна, після чого марно клопотав перед керівництвом НКВС про повернення справжнього прізвища, ім'я та по-батькові в чекістські документи⁸).

Після розформування військово-контрольного пункту Особливого відділу Південно-Західного фронту у листопаді 1920 року В. Шумова (Хавіна) було відкомандировано до Центрального управління надзвичайними комісіями України по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (ЦУП-ЧРЕЗКОМ), де він обійняв посаду військового слідчого. У грудні 1920 року за наказом ЦУП-ЧРЕЗКОМА В. Шумова (Хавіна) було направлено у відрядження до Кам'янець-Подільська з метою виявлення цінностей та архівів Директорії УНР, які частково були вилучені та доправлені до Харкова. Після повернення з відрядження у березні 1921 року Шумов (Хавін) від'їздить до Запоріжжя щоб посісти посаду заступника начальника відділу по боротьбі з бандитизмом Запорізької губернської надзвичайної комісії. Серед своїх нових колег зустрів свою майбутню дружину – шифрувальницю Запорізької губ. ЧК Ганну Наумівну Глаз⁹ (рідні брати Г.Н. Глаз – Лев і Зіновій теж служили в Запорізькій губ. ЧК¹⁰), з якою побралися 27 травня 1921 року.

Головні зусилля В. Шумова (Хавіна) та його підлеглих на той час були націлені на боротьбу з Революційною повстанською армією України (махновці). У якості голови надзвичайної трійки по ліквідації бандитизму та вилучення зброї у «антирадянського елементу» В. Шумов (Хавін) упродовж весни–літа 1921 року об'їздив всі куточки Запорізької губернії. Результати плідної роботи В. Шумова (Хавіна) з ліквідації махновського руху на Запоріжжі знайшли відобра-

ження на сторінках друкованого органу Істпарту ЦК КП(б)У – журналу «Летопись революции»¹¹. У лютому 1922 року його призначили виконуючим обов'язки начальника Інформаційно-агентурного відділку Запорізького губ відділу ДПУ.

У березні 1922 році В. Шумова (Хавіна) було переведено до Запорізького губернського управління карного розшуку. Нове призначення, ймовірно, було пов'язане у першу чергу з тим, що в Запорізькому карному розшуку на початку 1920-х років були «майже повністю відсутні доповідні у справі розшуку особи...»¹². Не важко передбачити, що в новій структурі В. Шумов (Хавін) мав так само широко застосовувати набуті у ЦУПНАДКОМІ – ВУЧК навички та вміння оперативного співробітника, які стосувалися розбудови розгалуженої агентурно-інформаційної мережі, провадження за завданням НКВС розробок та дізнання щодо злочинів загальнодержавного значення, а також посадових злочинів, учинених працівниками міліції та розшуку. Діяльність В. Шумова (Хавіна) на посаді начальника Запорізького губрозшуку була гідно пошанована партійно-радянським керівництвом губернії. Постановою президії Запорізького губвиконкому від 3 листопада 1922 року його було нагороджено срібним годинником з надписом «за старанну службу в пам'ять п'ятиріччя існування Міліції»¹³. В органах робітничо-селянської радянської міліції В.Шумов (Хавін) пропрацював до лютого 1924 року. Після дворічної перерви він повертається на роботу у структури Державного політичного управління УСРР. З лютого 1924 р. по вересень 1925 р. обіймає посаду уповноваженого активної групи Запорізького окружного відділу ДПУ УСРР. З серпня 1925 р. по грудень 1928 р. – начальник секретно-оперативного відділу Мелітопольського окружного відділу ДПУ УСРР. Незважаючи на «перебої в оперативній роботі по насадженню секретного інформування по політичним партіям, інтелігенції, шпигунству»¹⁴, В. Шумова

⁸ ГДА СБУ (м.Чернігів), особова справа № 1811, т. 2, арк. 24.

⁹ Там само, т. 1, арк. 4 зв. – 5.

¹⁰ Там само, арк. 6 зв.

¹¹ Там само, т. 2, арк.17

¹² Літопис Запорізької міліції. Режим доступу: http://www.veteranovd.zp.ua/2012/01/blog-post_7777.html

¹³ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова справа № 1811, т. 1, арк. 59.

¹⁴ Там само, арк. 82.

(Хавіна) з нагоди Х-річчя органів ЧК-ДПУ Колегією ДПУ УСРР було нагороджено зброєю революції – пістолетом «Маузер», а Мелітопольським окрвиконкомом – револьвером системи «Браунінг»¹⁵.

З грудня 1928 року службу в органах держбезпеки В.Шумов (Хавін) продовжить у Полтаві на посаді начальника секретно-оперативного відділку Полтавського окружного відділу ДПУ. Проте інтегровані показники агентурно-оперативної роботи чекіста Шумова (Хавіна) (розробка справи «СВУ», троцькістської групи у Полтаві, виселення куркульського елементу, ліквідація численних «волинок» на селі та ін.) не надто влаштовували начальника Полтавського окрвідділу ДПУ Юліана Гнатовича Бржезовського (1898–1937), який під час атестування у березні-квітні 1930 року свого підлеглого зауважив: «К практической работе Отделения относится поверхностно, недостаточно вникает в мелочи... В работе медлителен, страдает «опаздыванием» от современных темпов и требований в работе, в следствии чего и нуждается в систематическом и повседневном подталивании... Имел место случай проявления нерешительности при ликвидации «волынки» в с. Сомовка, где являлся ответственным руководителем оперативной группы и вооруженного отряда. По складу ума наблюдается недостаточная подвижность, инициатива и энергия посредственны»¹⁶.

У серпні 1930 року В. Шумов (Хавін) приймає справи і посаду начальника секретно-оперативного відділку Волинського окружного відділу ДПУ. Проте осісти у місті Житомирі на тривалий час Шумову (Хавіну) не судилося. Внаслідок проведення у середині вересня 1930 року чергової адміністративно-територіальної реформи¹⁷ він опинився у кріслі начальника Ніжинського райвідділу ДПУ та зосередився на втіленні у життя настанов ДПУ УСРР у зв'язку з проведенням насильницької колективізації селянських господарств: «вживати рішучі і швидкі

заходи репресій проти куркулів, які організують терористичні напади на радпартпрацівників та інші контрреволюційні виступи».

У листопаді 1932 року Шумов (Хавін) переїздить до Черкас щоб здійснювати керівництво особливим відділом 58 стрілецької дивізії РСЧА та районним відділом ДПУ. Методами стимулювання В. Шумова (Хавіна) на новій посаді було нагородження його Колегією ДПУ «бойовою зброєю» з нагоди XV-річчя ЧК-ДПУ (1932 р.) та почесним знаком ВУЧК-ГПУ «за долголетнюю и плодотворную работу в деле борьбы с контрреволюцией и бандитизмом» в честь ознаменування XVI-річчя існування радянських спецслужб (1933 р.)¹⁸. Судячи з висновків атестаційної комісії за травень 1935 року, Шумов (Хавін) не зумів за два з половиною роки у повній мірі продемонструвати власні знання і здібності, ділові якості досвідченого чекіста відповідно до статусу займаної посади: «Политически развит, над собой работает, активно участвует в партийно-общественной жизни района, в морально-бытовом отношении выдержан... В 1934 году объявлен выговор за израсходование денег не по назначению и в 1935 г. строгий выговор за допущение незаконного распределения вещей отобранных при обыске. Часто выпивает... В прошлом работник СО (секретного відділку – авт.) и работу СПО (секретно-політичного відділу) хорошо знает, тем не менее работа СПО в Черкасах находится в прорывном состоянии. Новой агентуры не приобретено, за последний год заслуживающих внимания разработок по линии СПО не заведено, в неудовлетворительном состоянии обслуживание УКР (укріпленого району – авт.). общественности и ВУЗов. До последнего времени ни какой эффективной работы, как по армии, так и по территории по линии ОО (особливого відділу – авт.) не было, вследствие того, что не была проведена работа по перестройке агентурной работы. После вмешательства Облуправления, за последний

¹⁵ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова справа №1811, т. 1, арк. 92.

¹⁶ Там само, арк. 80.

¹⁷ Згідно постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 15 вересня 1930 року «Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління» округи в Україні скасовувалися. Уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони, 18 містреспубліканського підпорядкування і АМСРР (до якої входили 11 районів).

¹⁸ ГДА СБУ (м. Чернігів), особова справа №1811, т. 1, арк. 18, 93.

отрезок времени по армии возникли незначительные разработки на красноармейский состав, кои следствием были ликвидированы успешно, однако армейская работа и на сей день стоит на низком уровне. По территории, Облуправлением была распущена почти вся сеть. За последние недели имеются единичные удачные вербовки и заведено агентурное дело к.-р. закордонного характера «ЭМИССАР». Выявлен и взят на учетный к.-р. элемент. После совещания в Облуправлении начал подтягиваться»¹⁹.

Ведучи чекістську роботу в Черкаському районі Київської області, Шумов (Хавін) одночасно докладав старань для успішної діяльності в регіоні відомчої організації – пролетарського спортивного товариства «Динамо». Будучи головою районного осередку ПСТ «Динамо» він опікувався спорудженням у Черкасах наприкінці 1933 року крижаного майданчика, а в першій половині 1934 року будівництвом стадіону «Динамо». Як з'ясувалося під час проведення службового розслідування у липні 1935 року «С целью взыскания необходимых средств от гос. и хозорганизаций / от Горсовета – 1000 руб. махорочной фабрики – 1000 руб./ и кроме того, СТОЛЯР (секретар ПСТ «Динамо» – авт.) по предложению Шумова, договорившись с директором цирка и местного театра, производил сборы денег от постановки спектакля в пользу «Динамо». Сборы от этих постановок составили сумму в 3.456 руб. Наряду с этим проверка 16.X 34 г. финдеятельности указанного О-ва установлено было полное отсутствие элементарных правил учета денежных средств, результатом чего явилось запутанность и недостача 724 руб., которую СТОЛЯР, ведавший денежную отчетность покрывл». За незаконний збір грошей з державних та господарських організа-

цій та поганим контролем за веденням фінансової звітності начальнику Черкаського райвідділу НКВС було оголошено сувору догану з попередженням²⁰.

2 грудня 1935 р. В. Шумов (Хавін) був відряджений у розпорядження НКВС СРСР для проходження курсів вищого керівного складу²¹. Під час навчання, йому було присвоєно спецзвання – старший лейтенант державної безпеки²². У поданні вказувалися найвизначніші заслуги чекіста – ліквідація бандитизму на Запоріжжі, участь у слідстві по справі «Спілки визволення України», викриття троцькістської групи в Полтаві²³. На початку 1937 р. Шумов (Хавін) повернувся в Україну і 26 січня був зарахований до резерву призначень НКВС УРСР. У центральному апараті з працевлаштуванням В. Шумова (Хавіна) «тягнули» понад 2 місяці і лише 7 квітня 1937 р. призначили начальником Прилуцького райвідділу НКВС Чернігівської області²⁴. Таким чином, річне навчання на курсах підвищення кваліфікації ніяк не вплинуло на кар'єрне зростання Шумова (Хавіна) – він знову опинився «у глибокій провінції». Можливо підвищенню по службі завадив його «недовгий роман з анархо-комуністами»? Проте відомі факти коли ряд колишніх анархістів обіймали керівні посади в ОДПУ – НКВС. Це, насамперед, Єфим Георгійович Євдокимов (1891–1940) – анархіст-синдикаліст у 1911–1918 рр., який очолював повпредства ДПУ по Правобережній Україні, Північно-Кавказькому краю, Середній Азії та просунувся до посад 1-го секретаря Північнокавказького крайкому, а згодом Ростовського обкому ВКП(б)²⁵, а також майор державної безпеки Яків Зальманович Камінський (1891 – ?) – анархіст у 1911–1919 рр., який у 1934–1937 рр. був заступником УНКВС по Харківській області, а потім обіймав посаду заступника начальника

¹⁹ Там само, арк. 74–75.

²⁰ Там само, т. 2, арк. 13

²¹ Там само, т. 1, арк. 13 зв.

²² Архів Головного Управління внутрішніх справ у Харківській області (далі – А ГУ УВС ХО). Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 81 від 9 лютого 1936 р.

²³ ГДА СБУ, (м.Чернігів), особова справа № 1811, т. 1, арк. 68.

²⁴ Таам само, арк. 13 зв.

²⁵ Докладніше про Є.Г. Євдокимова див.: *Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І.* Кар'єра ката // Розбудова держави. – 1995. – № 1. – С. 27–36; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 79–116; *Тумишис М., Папчинский А.* 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – М.: Яуза Эксмо, 2009. – С. 140–273.

УРСМ НКВС УРСР²⁶. Якби там не було, але в документах особової справи В. Шумова (Хавіна), починаючи з 1937 р. стало акцентуватися на його анархістському минулому.

Прибуття Шумова (Хавіна) на Чернігівщину співпало з початком «Великого терору». Рішення вищого партійного та радянського керівництва СРСР про проведення операції проти куркульських і кримінальних елементів не лише сприяло розгортанню масових політичних репресій 1937–1938 рр., але й привело до перебудови оперативної діяльності та організаційної структури каральних органів, оскільки існуюча на той час система функціонування НКВС не дозволяла чекістам чітко та своєчасно виконати поставленні перед ними завдання по знищенню «ворогів народу». Оскільки «куркульська операція» проводилася в основному проти сільських мешканців, то її «відповідальними виконавцями» мали стати, насамперед, співробітники районних відділів УНКВС. Але через об'єктивні причини самостійно провести операцію периферійні чекісти просто не могли. По-перше, штатний розклад районних відділів НКВС був маленьким – від 2 до 6 співробітників. По-друге, у 1937–1938 рр. у більшості райвідділів був істотний некомплект співробітників. По-третє, службові приміщення більшості райвідділів НКВС були непристосовані для проведення слідчої роботи, утримання великої кількості арештованих і виконання смертних вироків.

Тому для ефективного проведення «куркульської операції» були організовані так звані міжрайонні оперативні слідчі групи (МРОСГ), які ще часто називали міжрайонні оперативні слідчі групи. Вони працювали у кількох районах – так званому «кущі», базувалися в одному місті – цен-

трі «куща», самостійно проводили арешти та слідство, розстрілювали засуджених²⁷. В УНКВС Чернігівської області спочатку передбачалося 7 МРОСГ, які базувалися у Чернігові, Конотопі, Ніжині, Глухові, Прилуках, Ромнах, Городні²⁸, але згодом була організована Новгород-Сіверська МРСОГ та як окрема оперативна одиниця виділений Шосткінський райвідділ НКВС²⁹. Прилуцьку МРСОГ очолив В. Шумов (Хавін).

У звіті від 10 вересня 1937 р. начальник УНКВС по Чернігівській області капітан державної безпеки Марк Борисович Корнев (1900–1939) інформував наркома внутрішніх справ НКВС УРСР комісара державної безпеки 2-го рангу Ізраїля Мойсейовича Леплевського (1896–1938) про проведення операції по вилученню куркульського, кримінального елемента та арешт 1119 мешканців області. Заслугує на увагу інформація про те, що «в колгоспах Подищанської та Гніздищанської сільрад Прилуцького району після вилучення куркульського, кримінального та іншого контрреволюційного елемента, значно зміцнилася трудова дисципліна, колгоспники своєчасно стали виходити на роботу. Це сприяло тому, що колгоспи, в основному, завершують обмолот, сівбу та інші осінні роботи та ліквідували відставання, що мало місце раніше. В селах Подище та Гніздище після арештів колишніх учасників політ банди Рябченка, припинилися випадки крадіжок, хуліганства та інших кримінальних проявів»³⁰.

У доповідній записці М.Б. Корнева наводилася статистика про кількість засуджених обласною «трійкою» за період з 5 липня по 28 грудня 1937 р. та містилися конкретні дані про роботу Прилуцької МРСОГ³¹ (див. таблицю).

²⁶ Докладніше про Я.З. Камінського див.: *Золотарьов В.* Заручник системи Я. Камінський // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 286–304.

²⁷ *Золотарьов В.* Діяльність органів радянської держбезпеки зі здійснення «куркульської операції» у Харківській області (1937–1938 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.–2007 – № 1. – С. 158–171; *Золотарьов В.А.* Особенности работы УНКВД по Харьковской области во время проведения массовой операции по приказу № 00447 // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер). – М.: РОССПЭН; Германский исторический институт в Москве, 2009.– С. 572 – 594.

²⁸ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Т.1. – С. 58.

²⁹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упоряд. О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 568–569.

³⁰ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. ... – Т. 1. – С. 406–407.

³¹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область/ Упоряд. О.Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – С. 565 –566.

Кількість засуджених обласною трійкою УНКВС Чернігівської області радянських громадян, заарештованих Прилуцькою МРСОГ за період з 5 липня по 28 грудня 1937 р.

Центр району	Всього засуджено		Колишні кримінальники		Кримінальники		Інший контрреволюційний елемент	
	1 категорія	2 категорія	1 категорія	2 категорія	1 категорія	2 категорія	1 категорія	2 категорія
Варва	16	47	14	33	–	10	2	4
Іваниця	6	26	5	18	1	5	–	3
Ічня	15	41	15	28	–	6	–	7
Мала Дівиця	7	41	5	25	2	16	–	–
Прилуки	33	41	23	103	2	20	8	9
Срібне	21	27	16	17	4	8	1	2
Яблунівка	10	18	10	17	–	1	–	–
Разом	108	332	88	241	9	66	11	25

Відзначимо, що всього у вказаний період судовою трійкою при УНКВС Чернігівської області було засуджено 5150 чоловік, з них за 1-ю категорією – 1700 чоловік і за 2-ю категорією – 3400 чоловік. Таким чином керована В. Шумовим (Хавіном) група репресувала у відсотковому відношенні 8,5% громадян, кількість розстріляних становила 6,3%; засуджених до позбавлення волі – 9,6%³².

17 лютого 1938 р. у Києві нарком внутрішніх справ СРСР М.І. Єжов у присутності першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова провів оперативну нараду керівного складу НКВС УРСР, на якій охарактеризував всю попередню роботу українських чекістів як «штукарство», удар по одинакам і відзначив повну відсутність роботи по викриттю організованого антирадянського підпілля³³. На запитання М.Б. Корнева, як бути з каліками та стариками, які з усіх областей зведені до Чернігівської в'язниці і тому обмежують оперативну роботу, оскільки ніде утримувати заарештованих, М.І. Єжов відповів так: «Ех, ви, чекіст! Вивезіть їх до лісу та розстріляйте. Кому вони

потрібні!». Начальник Чернігівського облуправління НКВС засумнівався у правильності цієї директиви та з кимось поділився своєю думкою після наради. Про це доповіли М.І. Єжову і той наказав негайно зняти М.Б. Корнева з роботи³⁴.

Повернувшись до Чернігова та чекаючи наступника, майор державної безпеки М.Б. Корнев, аби не потрапити у ще більшу халепу, почав гарячково переадресувати співробітників. Зокрема, 22 лютого 1938 р. він підписав таку характеристику Шумову (Хавіну): «загальний та політичний розвиток задовільний. В партійному житті колективу приймає участь. Досвідчений чекіст. У зв'язку зі смертю дружини останнім часом опустився, що впливає на його роботу. Часто випиває і в цій частині невтриманий. У роботі виявляє оперативну недисциплінованість, слабо керує підлеглим апаратом, авторитетом у підлеглих не користується. Посаді, що займає, не відповідає»³⁵.

26 лютого 1938 р. начальником УНКВС по Чернігівській області стає капітан державної безпеки Андрій Іванович Єгоров³⁶, який прибув до Києва у складі виїзної бригади М.І. Єжова.

³² Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область... – С. 567

³³ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – С. 320–345.

³⁴ Золотарьов В. Фаворит Єжова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О.І. Успенського // Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Київ. 15 березня 2012 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 182.

³⁵ ГДА СБУ, (м.Чернігів), особова справа № 1811, т. 2, арк. 6–7.

³⁶ А ГУ УВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 485 від 26 лютого 1938 р.

Старший лейтенант державної безпеки Сергій Маркович Марченко (1898 –?), який у серпні 1937 р. – серпні 1938 р. очолював Шосткінський райвідділ НКВС пізніше згадував, що «з приїздом Єгорова у Чернігівську область там склався жаклиний стан. Розпочався погром кадрів. Десятки людей відправили на північ ні за що, ні про що. Не питали, не викликали – літер у зуби і відразу їдеш до якогось табору. Обстановка була сама паскудна. Настрій був жаклиний»³⁷. Ці слова С.М. Марченка стосуються масового відрядження чернігівських чекістів на роботу в систему ГУТАБ НКВС СРСР. Серед тих хто отримав «літер у зуби» були: начальник Батуринського райвідділу НКВС лейтенант державної безпеки Ян Якович Калнін; начальник Носівського райвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки оперуповноважений 4-го відділу УДБ УНКВС І.І.Шолох³⁸; помічник начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС лейтенант державної безпеки Петро Герасимович Чурашов³⁹; оперуповноважений 5-го відділу УДБ УНКВС молодший лейтенант державної безпеки Іван Архипович Горбачов⁴⁰; начальник Михайло-Коцюбинського райвідділу НКВС молодший лейтенант державної безпеки Альфред Едуардович Гаук, помічник оперуповноваженого Бахмацького райвідділу НКВС сержант державної безпеки Дмитро Пилипович Чаплинський, інспектор 8-го відділу УДБ УНКВС Е.І. Плауже⁴¹; оперуповноважений 3-го відділу УДБ УНКВС В.К. Сабельфельд⁴²; секретар УНКВС лейтенант державної безпеки Лев Семенович Якуб, начальник Серединно-Будського РВ НКВС

старший лейтенант державної безпеки Іван Іванович Куховаренко⁴³.

Втім відрядження на Північ було майже «курортною путівкою» у порівнянні з арештами серед верхівки УНКВС Чернігівської області. Наприкінці лютого – середини березня 1938 року за ґратами опинилися: начальник Управління робітничо-селянської міліції капітана міліції Яків Павлович Шелигін (1900–1938), заступник начальника УНКВС Чернігівської області капітан державної безпеки Авраам Ілліч Геплер (1902–1939), виконуючий обов'язки начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УНКВС Чернігівської області Лазар Михайлович Тейтель (1902–1938).

На фоні тотальної зачистки Чернігівського облуправління НКВС затримання В. Шумова в адміністративному порядку спочатку видавалося не таким вже і загрозливим. Про обставини цього арешту говорить у рапорті А.І. Єгорова на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу Олександра Івановича Успенського (1902–1940)⁴⁴ від 9 березня 1938 р.: «За оперативную бездеятельность и развал работы по Прилуцкому району, появление в нетрезвом виде в стенах УНКВД, несвоевременное реагирование и непринятие мер к вскрытию фактов хищения из Прилуцкой Экспедиции связи 11000 руб., мною 3 марта с/г. отстранён от должности и подвергнут дисциплинарному аресту ... тов. Шумов»⁴⁵.

Для надання більшої «солідності» свого вчинку Єгоров повідомляв про анархістське минуле Шумова (Хавіна) та про факт виявлення в шухлядах стола начальника Прилуцького

³⁷ ГДА СБУ (м. Київ), ф. 16, спр. 95, арк. 133–134.

³⁸ А ГУ УВС ХО. Колекція документів. Наказ НКВС УРСР № 56 від 4 березня 1938.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. Наказ НКВС УРСР № 60 від 5 березня 1938.

⁴¹ Там само. Наказ НКВС УРСР № 64 від 9 березня 1938.

⁴² Там само. Наказ НКВС УРСР № 69 від 14 березня 1938.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Докладніше про О.І. Успенського див.: *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; *Золотарьов В.* Фаворит Єжова: сторінки біографії наркома внутрішніх справ УРСР О.І. Успенського // Політичні репресії в Українській РСР: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Київ. 15 березня 2012 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 164 – 187; *Бажан О., Золотарьов В.* Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2014. – № 1. – С. 344–398.

⁴⁵ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 2924, арк. 20.

райвідділу НКВС нерозпечатані конверти з оперативними наказами керівництва. Закінчувався рапорт словами: «В отношении Шумова считаю невозможным дальнейшее использование его на работе в органах, о чем сообщаю на Ваше распоряжение. Прошу указаний»⁴⁶.

Не довго думаючи, нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський наказав притягти В. Шумова до кримінальної відповідальності за статтями 54-1 «б» і 54-11 КК УРСР»⁴⁷. Вже 13 березня 1938 р. заступник особливо уповноваженого НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки Михайло Єрмолайович Федоров (1900–1940) підготував постанову на арешт В. Шумова (Хавіна) за підозрою у злочинах, передбачених статтями 54-1 «б» і 54-11 КК УРСР, оскільки він є «учасником антирадянської-організації, в минулому – анархо-комуніст» та ухвалив «утримання під вартою при спецкорпусі Київської в'язниці», з якою погодився заступник наркома внутрішніх справ старший майор державної безпеки Олександр Павлович Радзивилівський (1904–1940)⁴⁸. Наступного дня до Чернігова була надіслана телеграма з вимогою заарештувати Шумова та доправити його до столиці України⁴⁹.

У Києві Шумов (Хавін) потрапив до рук чекістів з особливої оперативно-слідчої групи у справах заарештованих співробітників НКВС проте вже 24 березня 1938 р. він був етапований до чернігівської тюрми⁵⁰. Чому так сталося сказати вкрай важко. Кримінальна справа по обвинуваченню начальника прилуцького райвідділу НКВС, судячи з нумерації сторінок, кілька разів «підчищалася». В ній відсутні протоколи допитів багатьох свідків, на яких є посилення в обвинувачуваних висновках. До того ж зберігся лише один протокол допиту Шумова, датований аж 8-м березня 1938 р., під час якого він рішуче відкидав закиди у послабленні оперативної роботи.

За словами начальника Прилуцького райвідділу НКВС він був зв'язаний з найкваліфікованішою агентурою, з якою зустрічався разом з чекістами-кураторами⁵¹; мав на особистому зв'язку 4-х агентів, що працювали по контррозвідувальній лінії: «Агентурные материалы докладывались мне оперсоставом Р/О НКВД по существенным материалам я давал конкретные указания в части использования таковых, указания я делал устно в каждом отдельном случае, формальных подписей по существу моих указаний я не делал... По следственной работе я уделял внимание каждому оперработнику Р/О НКВД, а также и оперативной группы. Материалы следствия читал и исправлял допускаемые ошибки и давал направление в введение следствия по каждому делу в отдельности, я лично работал с арестованными националистами Заблоцкий, Грабовский, Адамович и другие однако протокол их показаний написан от имени⁵²пом. оперуполномоченного Р/О Волошинова⁵³, аналогичные случаи имели место в работе и с другими работниками Р/О. Специально следственных дел я за собой не закреплял, что касается работы по спецзаданию проводимой Р/О НКВД, то я почти всех арестованных в процессе следствия передпрашивал и знакомился с материалами дел не только по Прилуцкому Р/О НКВД но и по всем прикрепленным районам Прилуцкой оперативной группы начальником которой я состоял»⁵⁴.

Зі сторони обвинувачення лишилися свідчення діловода – машиністки Прилуцького РВ НКВС Софії Львівни Ліхтарьової (1908 – ?): «Первый месяц в аппарате РО НКВД Шумов работал относительно (так у протоколі – авт.), затем большую часть времени проводил вне аппарата и мне приходилось ожидать с заготовленной почтой для подписи до поздней ночи, а затем когда он приходил то почту не подписывал, оставляя её на следующий день мотивируя

⁴⁶ ГДА СБУ (м.Чернігів), спр. 2924, арк. 21.

⁴⁷ Там само, арк. 3.

⁴⁸ Там само, арк. 2.

⁴⁹ Там само, арк. 21.

⁵⁰ Там само, арк. 6.

⁵¹ ГДА СБУ, Чернігів, спр.2924, арк. 34 зв.

⁵² Там само, арк. 35.

⁵³ Волошинов Олександр Трохимович – у 1937–1938 р. співробітник Прилуцького РВ НКВС, молодший лейтенант державної безпеки

⁵⁴ ГДА СБУ, Чернігів, спр. 2924, Арк. 35 зв.

своей усталостью. Пьяным в аппарате Шумова не видела, но в возбуждённом состоянии он приходил. Возбуждённое состояние⁵⁵ являлось результатом того, что он был выпившим...

Помощником Шумова был Хариф⁵⁶, который всё время находился с ним, вместе разъезжали по районам не для работы, с района привозили баб, вели разгульный образ жизни. В практической работе с материалами следствия не занимался, только подписывал заключения, не читая их. С арестованными он не работал. Практической помощи аппарату не оказывал. Больше внимание в своей работе он оказывал женщинам, которых очень много в РО НКВД приходило, как например Винокурова, Глузман, Добровинская и другие. Кроме того Шумов систематически нарушая финансовую дисциплину, получая часто аванс в счет жалования»⁵⁷.

15 серпня 1938 р. відділ військового трибуналу прикордонних і внутрішніх військ УРСР по Київській області у приміщенні УНКВС Чернігівської області у закритому судовому засіданні без участі обвинувачення та захисту розглянули справу В. Шумова (Хавіна). Головуючий – військовий юрист 1-го рангу Онищенко; та члени – начальника 3-го (контррозвідального) відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області старшого лейтенанта державної безпеки Йони Марковича Александровича (1906 – ?) і начальника 6-го відділу (оперчекістська робота в міліції та воєнізованих організаціях) УДБ УНКВС по Чернігівській області лейтенанта державної безпеки Ізраїля Абрамовича Когана (1904 – ?), при секретарі – техніку інтенданту 2-го рангу Мілякові виявив, що «Шумов-Хавин будучи начальником Прилуцького РО НКВД в 1937 году получил целый ряд директивных указаний центра и Черниговского облуправления НКВД по вопросам усиления агентурно-следственной работы. Вместо быстрого и добросовестного выполнения этих указаний, Шумов-Хавин преступно-халатно относился к своим обязанностям и бездельничал.

Имея в производстве РО НКВД актуальные дела по контрреволюционным преступлениям Грабовского, Авдеевко и др. ШУМОВ-ХАВИН сам лично ни одного дела не вел, а поручал такие своим подчинённым: Волошинову, Осипенко и Работу⁵⁸, при чем он должной помощи им в работе не оказывал и следствием не руководил.

Зная, что подчиненные ему оперативные работники не имели достаточного опыта в агентурно-оперативной работе, он не оказывал им конкретной помощи в этой области и на явках⁵⁹ своих подчиненных с агентами и осведомителями не бывал.

Аналогичная бездеятельность со стороны Шумова-Хавина имела место в деле руководства подчиненными ему как начальнику межрайонной оперследгруппы – районными отделениями НКВД, которым он не оказывал помощи по выявлению и разоблачению контрреволюционных элементов.

За период с октября месяца 1937 года по март месяц 1938 года Шумов-Хавин получил 9 пакетов, в которых было 35 директивных указаний, из которых 21 оперативного характера имевших серьезное политическое значение, однако эти пакеты всё это время находились в ящике письменного стола не распечатанными и директивы не выполнены.

На основании вышеизложенного ОВТ (відділ військового трибуналу – авт.) признал виновным Шумова-Хавина в том, что он будучи Начальником РО НКВД преступно-халатно относился к своим служебным обязанностям, не руководил оперативно-следственной работой, как Прилуцкого райаппарата НКВД, так и районной оперследгруппой, в результате чего была ослаблена работа по разоблачению и ликвидации антисоветских элементов, т.е. в преступления предусмотренных ст. 206-17 п. «а» УК УССР»⁶⁰.

В.С. Шумов (Хавіна) був засуджений до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах без ураження в правах. Термін відбуття

⁵⁵ Там само, арк. 95 зв.

⁵⁶ Хариф Юфим Исакович – молодший лейтенант державної безпеки. У 1937–1938 рр. – начальник паспортного відділу УРСМ УНКВС Чернігівської області, був прикомандирований до Прилуцької МРСОГ.

⁵⁷ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 2924, арк. 96.

⁵⁸ Работу Авраам Сидорович – у 1937–1938 р. співробітник Прилуцького РВ НКВС, сержант державної безпеки

⁵⁹ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 2924, арк. 162.

⁶⁰ Там само, арк. 163.

покарання із зарахуванням попереднього ув'язнення був зарахований з 2 березня 1938 р. Крім того він був позбавлений спеціального звання старшого лейтенанта державної безпеки⁶¹.

Отже, самоусунення В. Шумова (Хавіна) від виконання оперативних наказів НКВС УРСР, націлених на розгортання масових політичних репресій на Прилуччині, слід розглядати не як прихований опір масштабним беззаконням чинимим супроти громадян. Втрата репутації бездоганного виконавця завдань комуністичної партії була зумовлена деградацією особистості В. Шумова (Хавіна): алкоголізм, зовнішній негативізм, внутрішній страх, втрата віри у себе.

References

- Bazhan O., Zolotarov V. Oleksandr Uspenskyi: «Ia vvazhaiu sebe uchnem Mykoly Ivanovycha Yezhova» // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. – 2014. – № 1. – S. 344–398. [in Ukrainian].
- Bohunov S. Chystky chekistskykh kadriv v Ukraini v period «iezhovshchyny» // Ukraina v dobu «Velykoho teroru»/ avt.-uporiad. Yu.Shapoval [t ain.]. – K.: Lybid, 2009. – S 39. [in Ukrainian].
- VChK. 1917–1922. Entsyklopedyia / Avt.-sost. A.M. Plekhanov, A.A. Plekhanov. – M.: Veche, 2013. – S.139. [in Russian].
- Velykyi teror v Ukraini. «Kurkulska operatsiia» 1937–1938 rr. / Uporiad. S.Kokin, M.Iunhe. – K.: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2010. – T. 1. – S. 58. [in Russian].
- Zolotarov V.A., Shapoval Yu.I. Kariera kata // Rozbudova derzhavy. – 1995. – № 1. – S. 27–36. [in Ukrainian].
- Zolotarov V. Zaruchnyk systemy Ya. Kaminskyi // Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. – 1998. – № 1/2 . – S. 286–304. [in Ukrainian].
- Zolotarov V. Diialnist orhaniv radianskoï derzh-bezpeky zi zdiisnennia «kurkulskoï operatsii» u Kharkivskii oblasti (1937–1938 rr.) // Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB.– 2007 – № 1. – S. 158–171. [in Ukrainian].
- Zolotarëv V.A. Osobennosti raboty UNKVD po Kharkovskoi oblasti vo vremia provedeniya massovoi operatsyy po prykazu № 00447 // Stalynyzm v sovetskoi provyntsyy: 1937–1938 hh. Massovaia operatsiia na osnove prykaza № 00447 / sost. M. Yunhe, B. Bonvech, R. Bynner). – M.: ROSSPЭN; Hermanskyi ystorycheskyi ynstitut v Moskve, 2009.– S. 572–594. [in Russian].
- Reabilitovani istoriiei. U dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast / Uporiad. O.B. Kovalenko, R.Iu. Podkur, O.V. Lysenko, O.I. Zheliezna. – Kn. 1. – Chernihiv: RVK «Desnianska pravda», 2008. – S. 568-569. [in Ukrainian].
- Shapoval Yu.I., Prystaiko V.I., Zolotarov V.A. ChK – HPU – NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty. – K.: Abrys, 1997. – S. 79–116. [in Ukrainian].
- Tumshys M., Papchynskyi A. 1937. Bolshaia chystka. NKVD protyv ChK. – M.: Yauza:Эksmo, 2009. – S. 140–273. [in Russian].

⁶¹ Там само, арк. 163.